

- Elisabeth Özdalga, *İslamcılığın Türkiye Seyri: Sosyolojik Bir Perspektif*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, 316 s.

Değerlendiren: Ahmet Köroğlu*

İslamcılık, son zamanlarda Türkiye’de sıkça konuşulan ancak bir o kadar da belirsizliğini koruyan konulardan bir tanesidir. Gerek dünyada gerekse Türkiye’de İslamcılık üzerine görece geniş bir literatür oluşmasına rağmen İslamcılığın henüz tanımındaki kavramsal kaos, bu belirsizliği en iyi gösteren durumlardan bir tanesidir. İslamcılık meselesini ele almanın zorluğu, hem değişmez bir sabite olarak din olan İslam’la irtibatı hem de değişen ve üretilen ideoloji ile ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Nitekim bu ikili yapı İslamcılık meselesi ile ilgili tartışmalarda kendini göstermekte; onu sadece rasyonel bir şekilde araştırma konusu yapanların çalışmaları, yüzeysel ve eksik kalmakta; onu daha çok değişmez, kutsal sabitelerle temellendirenlerin ise eleştirel bir bakışa ihtiyacı olmaktadır. Tüm bunlar, İslamcılık’la ilgili çalışmalara genel olarak ihtiyatlı yaklaşmayı da beraberinde getirmektedir.

Elisabeth Özdalga’nın kitabını elime aldığımda da ilk düşüncelerim bunlardı. İslamcılık gibi bir konuda Türkiye temel alınacak ve sosyolojik olarak bir perspektif çizilecekti. Ne kadar zor ve titiz bir çalışma gerektiği konusunda hiç şüphe götürmeyen bir iddya sahipti kitap aslında. Kitabın yazarı Elisabeth Özdalga, özellikle din, modernleşme, sekülerizm ve Türkiye üzerine yaptığı çalışmalarla belirli bir saygınlığa ulaşmış bir akademisyendir. İsveç asıllı olan ve yüksek öğretimini İsveç Göteborg Üniversitesi’nde tamamlayan Özdalga, uzun yıllardır Türkiye’de ODTÜ’de akademik çalışmalarına devam etmektedir. bir dönem İsveç Araştırma Enstitüsünün de direktörlüğünü yürüten Özdalga, Türkiye’de din, laiklik, İslami hareketler vb. alanında birçoğu yurt dışında farklı akademik yayınlarda yer alan çok sayıda çalışma kaleme almıştır. Bu çalışmaların öne çıkanlarından bazıları ise şunlardır: “Sivil Toplum, Demokrasi ve İslam Dünyası” (Tarih Vakfı Yurt Yayınları), “Alevi Kimliği” (Tarih Vakfı Yurt Yayınları), “Türkiye ve Orta Doğu’da Sufilik, Müzik ve Toplum” (Routledge), “Son Dönem Osmanlı Toplumunun Entellektüel Mirası” (Routledge) ve “Modern Türkiye’nin Başörtüsü Sorunu” (Ufuk Kitapları). Özdalga’nın bizim burada değerlendireceğimiz ilgili olduğu alanlarda Türkiye üzerine yazdığı makalelerin bir araya getirilmesinden derlenen *İslamcılığın Türkiye Seyri: Sosyolojik Bir Perspektif* adlı kitabı ise 2006 yılında Gamze Türkoğlu’nun çevirisi ile İletişim Yayınları’ndan çıkmıştır.

Yazarın farklı zamanlarda kaleme aldığı 14 makalenin bir araya getirilmesiyle ortaya çıkan kitap, dört bölümden oluşmaktadır. “Din ve Sosyal Teori” başlıklı birinci bölümde yazar, iki makalesine yer vermiş ve bu makalelerin ilkinde sosyolojik bir mesele olarak din olgusunu tartışmış, diğerinde ise dine -özellikle İslam dinine karşı indirgemeci

* Ar. Gör., Kırklareli Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü.

yaklaşımların nasıl yetersiz sonuçlar verdiğini Montgomery Watt örneği üzerinden açıklamaya çalışmıştır. Bu bölüm, aslında biraz da İslamcılık gibi bir meseleyi tartışmak için din, toplumsallık ve din-toplum ilişkileri bağlamında kavramsal bir tartışma imkânı sunmuş ve diğer bölümlere teorik alt yapı sağlama gibi bir işleve sahip olmuştur. Ancak, din ile ilgili bu kavramsal tartışma, sadece iki farklı perspektifli makalenin konusu olamayacağı için biraz zayıf da kalmıştır. “İslam, İslamcılık ve Siyaset” başlıklı ikinci bölüm ise kitabın en geniş bölümünü oluşturmaktadır. Altı tane makalenin yer aldığı bu bölüm, aslında kitabın adını veren Türkiye’de İslamcılığın seyri konusunun da en bağlantılı olduğu kısımdır. Bu bölümde; Türkiye’de İslami uyanış, liberalizm, sivil toplum, demokrasi ve İslamcılık bağlamında karşılıklı gelişmeler gibi daha tarihsel ve düşünsel konuların yanında Necip Fazıl Kısakürek ve Necmettin Erbakan gibi Türkiye İslamcılığında farklı konumlarda önemli yer tutan iki isim üzerinden de birtakım tartışmalar yürütülmüştür. Kitabın, “İslam: Özel, Kamusal” başlıklı üçüncü bölümü ise İslamcılık meselesinde eğitim, örtünme ve kadın meseleleri üzerine tartışmaları ele alan üç makaleden oluşmaktadır. Özellikle belli gruplarla yapılan görüşmeler neticesinde kaleme alınan bu yazılar, yazar açısından önemli tespitleri içermektedir. Kitabın son bölümü ise “Fethullah Gülen Hareketi Üzerine” olmuştur. Yazarın İslamcı bir hareket olarak nitelediği Fethullah Gülen Hareketi ile ilgili çalışmaları birkaç okul ve bazı isimler üzerinden genelleyerek aktarması ise yetersiz gibi durmaktadır. Bölümlerle alakalı olarak söylenmesi gereken son bir husus, bölümlerin kendi arasındaki makalelerde bile bazen irtibat kurulamazken bölümlerin kendi arasında bu irtibat sorunu daha çok belirebilmektedir. Yazar, bölümlerle alakalı birbirlerine bağlayıcı bazı üst yazılar kaleme alsaydı kitaptaki konu bütünlüğü belki daha iyi sağlanabilirdi.

Elisabeth Özdalga, Türkiye meseleleri üzerine konuşurken genelde düşülen hatalara büyük oranda düşmeyen bir isimdir. Batılı bir araştırmacı olmakla beraber, uzun yıllardır Türkiye’de yaşıyor olması, onun bu konudaki en büyük avantajlarından birini oluşturmaktadır. Özellikle Türkiye’deki din meselelerini ele alan Batılı yazarların indirgemeci yaklaşımları, Özdalga’da mevcut değildir. Tam tersine o, din konusunda genellikle düşülen hatalardan biri olan indirgemeciliğe, peşin hükümlere ve mevzuları tam anlamadan anlatmaya çalışma gibi hatalara karşı çıkmaktadır. Kabaca söylemek istediği şey ise dinin ve dinsel olguların, salt $2+2=4$ sonucu gibi rasyonel akıl yürütmelerle çözülemeyeceğidir. Nitekim kitaptaki ilk makalelerde, bu konuları çok derinlemesine ol(a)masa da tartışmıştır. Feurbach ve Marx gibi, materyalizmi dine tercih eden ve dini materyalizm önünde bir engel olarak gören felsefecileri olumsuzlayan Özdalga, özellikle Türkiye’de din algısı bakımından önemli bir etkiye sahip Durkheim’ı da eleştirmektedir. Çünkü ona göre Durkheim da dinî pratikleri fazlasıyla rasyonalize etmekte ve bu da bazı olguları anlamakta güçlükler çıkarmaktadır. Hâlbuki Durkheim, Türkiye’de din ve dinin tanımı konusunda bilinçli veya bilinçsiz sürekli referans gösterilen bir isimdir. Bu referans gösterme belki de onun, toplumun anlaşılmasında dine verdiği önemden kaynaklanmaktadır; ancak, dinin bu kadar araçsallaştırılması tam da bu konuda birtakım sıkıntılara yol açmaktadır. Durkheim’e karşın Özdalga, Weber’in düşünce ve meto-

dunu daha az rasyonelleştirici bulmakta ve bu açıdan Weber'in din sosyolojisine daha yakın durmaktadır. Tüm bu tartışmalardan hareketle Özdalga, aslında biraz da dinin anlaşılması konusunda kendi durduğu noktayı, Kalakowski'nin, "*dinin kabul edilebilir değişik tanımları vardır; ancak dinin dünyevi(secular)-toplumsal ve psikolojik- ihtiyaçların bir aracından başka bir şey olmadığını (yani dinin anlamının toplumsal bütünleşmedeki işlevine indirgenebilir olduğunu) kastedenler kabul edilebilir değildir; bunlar ampirik ifadelerdir ve peşinen bir tanımın parçaları olarak kabul edilmezler.*" ve Carl-Gustav Jung'un, "*elbette dinin asla bilimsel olarak açıklanamayacak olması bir sorundur. Bilimin dinsel yaşamın tüm gizlerini kavrayamayacak olması, kavramların tanımların doğasında vardır. Din özü itibarıyla bilimsel olarak incelenemez. Sadece, dinin etkilerine bilimsel veya rasyonel yaklaşılabılır.*" satırlarıyla bizlere bildirmektedir (s. 20-22).

Özdalga, düşüncelerini bu şekilde temellendirdikten sonra Montgomery Watt'ı "modern bir haçlı" olmakla suçlamakta ve din olgusuna bu şekilde bir indirgemeci yaklaşımın nasıl yetersizliklere yol açabileceğini makalesi boyunca göstermektedir. Özdalga'nın eleştirdiği nokta, Montgomery Watt'ın, *Islamic Fundamentalism and Modernity* adlı kitabında, İslam'ın "*bugünün gerçek sorun ve uğraşlarıyla başa çıkmak ve bunları anlamakta*" başarısız olacağını ileri sürmesi ve İslam'ı tarihsel anlayış olarak eksik görmesidir (s.26). Kitapta yazar, Montgomery Watt'ın iddialarına -ki bu iddiaların bir kısmı gerçekten derin bir bilgi sahibi olmamaktan kaynaklanana basit iddialardır- karşı çıkmakta ve sonuç olarak Watt'ı, "*İslami simgeler ve uygulamalara Batılı tarihsiciliğin kavramsal araçlarıyla saldırmaktan kaçınıyordu, muhtemelen daha derin bir anlayışa ulaşırdı.*" cümleleriyle itham etmektedir (s. 41).

Okuyucu için, kitabın daha hemen başında yer alan bu tartışmalar, Türkiye bağlamına bakılarak soyut kalsa da dinî ve toplumsal meselelere bir bakış kazandırabilme açısından ve bu konularda yazarın perspektifini göstermesi bakımından ziyadesiyle ufuk açıcudur. Din ve dinî uyanış, İslamcılığın yükselişi gibi konularda her ne kadar bu tartışmalar Türkiye için soyut kalsa da daha sonraki tartışmalarda, genel olarak modern toplumlarda ve özelde de Türkiye'de İslamcılığın yükselişi meselesi de modern toplumların kendine özgü kültür ve yapı ikilemi üzerinden tartışılmaktadır. Bu tartışmalarda modernleşme süreci ve modernleşme sürecinde toplumsal değişim, yapı ve kültür unsurları üzerinden ele alınır. Birçok alanda görüşlerini önemseydiği bir yazar olan Ernst Gellner, burada da Özdalga'ya yardımcı olacaktır. Özdalga, eski toplumlar da yapıların çok önemli olduğunu ve bu yapıların kolay kolay değişmez sabitelerinin olduğundan bahseder. Aile ve devlet bürokrasisi bunun örnekleridir. Bununla beraber yapının karşısına sanayileşme ile beraber modern toplumlarda daha önem kazanacak kültürel hususlar çıkmıştır. Gellner, bu aşamada kültürü, insanların düşünme, konuşma, giyinme ve çalışma şekilleriyle ilgili ve bağlantılı görür. Modernite öncesi toplumlarda genel olarak yapı büyük oranda kültürü belirleyen bir unsur olarak görülmüş ve aradaki bu bağlılık sıkı bir biçimde vurgulanmıştır. Ancak, bu ilişki biçimi, modern sanayi toplumlarında farklılık arz etmeye başlamıştır. Bunun önemli nedenlerinden biri olarak ise modern toplumun statik değil, dinamik olmasıdır. Gellner'e göre bu hareketli top-

lumlarda artık önemli olan, yapıdan öte kültürdür. Gellner buradan hareketle, temel tezi olan milliyetçiliğin modern toplumlarda bir cevap olarak ortaya çıkmasını ele alır.

Özdalga ise bunun bir adım daha ötesine gider ve bu cevabın sadece milliyetçilik olmadığını, aynı zamanda dinî değerlere geri dönüşün ve dinî uyanışın da bu şartlarda çok iyi bir cevap olarak ortaya çıkabileceğini belirtir. Türkiye'deki dinî uyanışı bir taraftan bu şekilde temellendirmiş olan Özdalga, böylece özellikle 1950 sonrasında sanayileşen Türkiye'de dinî uyanışın altında yatan şartları şu şekilde açıklamaktadır:

"Aile ve akrabalık ilişkilerinin değer kaybettiği ve insanların sosyal kimliklerini kültürel terimler içinde telaffuz etmeye başladığı bir dönemde, dinin artan ya da yenilenen bir önem kazanması doğaldır. Bu yüzden, modernleşme ilerledikçe dinin aynı ölçüde gerileyeceği vasayımı tamamen yanlış olmasa bile, ciddi biçimde sorgulanmalı ve tartışılmalıdır. Bu nedenle, Türkiye gibi bir ülkedeki dini uyanış, güçlenen gerici hedeflerin (yenilenme) bir belirtisi olarak ele alınmalı, daha ziyade, modernleşme sürecinin kendisi tarafından dayatılan varoluş sorunlarına yanıt bulmaya yönelik bir girişim olarak değerlendirilmelidir"(s. 61).

Özdalga, ayrıca Türkiye'de İslamcılığın ortaya çıkış şartlarını Hristiyan Demokratların ortaya çıkışı ile ilişkilendirerek farklı bir perspektiften açıklamaktadır. Ona göre Türkiye'de İslamcılığı ortaya çıkaran şartlar, 1920'li yıllarda Avusturya'da ortaya çıkan ve din temelli bir tepkisellik olarak okunabilecek Hristiyan Demokratların ortaya çıkışı ile aynıdır. Yazar bu tespitlerle, aslında bir şekilde İslamcılığı anlamak için bir çaba göstermekte ve onu anlamayıp itham edenlerin yanlışlığını vurgulamaya çalışmaktadır. Ona göre demokrasinin ve laikliğin hâkim olduğu bir ülkede İslamcılığın yükselişini patolojik olarak okumaktansa onu anlamak ve anlamlandırmaya çalışmak daha önemli ve yerinde bir girişim olacaktır. Özdalga'ya göre, bu tür yükselişlerin nedenlerini toplumsal yapıda aramak gerekir:

Burada yapılan aslında biraz da demokrasilerde dinî tandanslı partilerin de olabileceği veya demokrasi sisteminin bu tür çıkışlara müsait olacağı vurgusudur. Ancak, burada düşündürücü olan şey ve belki de Özdalga için dikkat çekilmesi gereken nokta, onun, siyasi sistemde demokrasiyi merkeze alarak farklılıkları ona yakınlığı ve uzaklığı ile okumasıdır. Yani demokratik bir siyasi sistemde İslamcılık bir düşünce olarak olabilir ve olmalıdır, ancak önemli olan, bu İslamcı düşüncenin demokrasilerle uyumu ve iş birliğinin nasıl olacağıdır. Böyle olunca ister istemez gerek İslamcılık gerek sol gerek farklı bir düşünce, hep demokrasi merkeze alınarak okunabilecek ve bu da bazen yanlış okumalara yol açabilecek bir durum doğurabilecektir.

Nitekim yazar, ısrarla Türkiye'nin Orta Doğu'da laikliği en iyi koruyan ülke olduğunu ve Türkiye'deki bu laiklik ilkesinin sadece devlet için değil, toplum için de geçerli ve işler olduğunu dile getirmektedir. Yazara göre, Türkiye'deki İslamcılık ise siyasetin bu yapısına zarar veremez veya bu yapıyla ters düşemez. Bu yorum, aslında iki taraflı olarak eleştirilmeye açıktır. Bir taraftan İslamcılığı siyasi sistemde bir tehlike olarak görmeyip onu demokrasiyle uzlaştırdığı için ve İslamcılığın demokrasi eliyle merkeze

çekilebileceğini öngördüğü için Özdalga'yı eleştirebilecek olanlar; diğer taraftan ise Özdalga'nın, İslamcılığı demokrasiye ters görmediği ve bilakis demokrasilerde olabilecek bir çıktı olarak görüp İslamcılığı doğru okuyamadığını veya hafife aldığını düşünün onun bu iyimserliğini eleştirenler. Aslında her iki eleştiri için de tarafların kendini savunabilecekleri yeteri kadar argüman vardır. Nitekim bu ikilem, yazarın Necmettin Erbakan ile ilgili kaleme aldığı makalesinde kendini gösterir. Bir taraftan Necmettin Erbakan ve İslamcı hareketi Türkiye demokrasisi içinde oyunun kurallarını öğrenen ve bilen bir kişi ve yapı olarak görürken diğer taraftan ise aslında pek de öyle olmadığı, Erbakan ve İslamcı hareketinin aslında demokrasiyi özümsemedikleri, ancak, demokrasiyi kendi çıkarları için bir araç olarak kullandıklarını öngörülebilmektedir. Yazar kendini bu ikinci görüşe biraz daha yakın konumlandırmış gibi durmaktadır. Ona göre Erbakan, bir bütün olarak *"evet benim ve partimin çıkarlarını koruduğu sürece demokrasi, değilse farketmez"* hesabına göre hareket etmiş gibidir (s. 128). Necmettin Erbakan örneğindeki bu ikilem, aslında farklı bazı durumlarda da karşımıza çıkmaktadır.

Özdalga her ne kadar Türkiye'de İslami uyanışı makul gerekçelerle anlamaya çalışsa da anlayamadığı kısımlar da olmuştur. Mesela örtünme konusu bunların başında gelmektedir. Özdalga, ısrarla Türkiye'de siyasi İslam'ın demokratik kurumlarla uzlaşabildiğini vurgulayıp ancak, başörtüsü konusundaki bu *"inatçılığın"* devam etmesini anlayamadığını ifade etmektedir. Çünkü ona göre siyasi İslam, mevcut demokratik laik sistemle birçok anlamda iş birliğine gitmiş, fakat başörtüsü konusunda bir çözüm üretememiştir. Aslında yazar, bunu beklenmedik bir durum olarak tanımlayarak eleştirdiği tutumların bir benzerini göstermektedir. Nitekim bu inadı anlamlandırmak için de aslında yine eleştirdiği bir hususu devreye sokar ve belli sayıda örtülü kişi ile görüşerek örtünme ısrarı ve saikleri üzerine bir hüküm çıkarmaya çalışır. Yani belli sayıda kız öğrenci ile görüşüp Türkiye'de örtülülerin kapanma süreçleri hakkında belli çıkarımlarda bulunma ve bunun üzerinden genellemeler yapmak zorunda kalan yazar, ulaştığı sonuçlar ile Türkiye'de örtünmenin sebeplerine dair yürütülen genel kanının dışında bazı sonuçlara ulaşır: *"araştırmada ortaya çıkan genel manzara, kalıplaşmış örneklerden çok farklıdır. Türk kitle iletişim araçlarınınca ortaya konan, gerçekte çelişkili iki imaj vardır. Biri; belli gerici ve ekonomik durumu iyi grupların yönlendirmesiyle İslam'a dönmeye ve İslami kıyafet giymeye ikna edilen masum, yoksul kızı temsil eder. Diğer imaj, İslami devlete sempati duyan, militan eylemciyi tasvir eder. Her iki imaj da ilgili kadınların sağduyu ve tutarlılığını göz ardı eder. Bu tür temsillerin iddiasının aksine, örtünmeye başlama kararının, çoğu zaman, dini ve varoluşsal sorgulamaların baskın olduğu uzun bir mütalaa dönemini izlediğinin altını çizmek gerekir"*(s. 229).

Türkiye'de laiklik yanlılarının endişe ile yaklaştığı ve siyasi İslam'ın önemli gündemlerinden biri olan İmam Hatip Okulları meselesinde de bu ikircikli tutum karşımıza çıkmaktadır. Özdalga, bu okulları genel kanının tersine bir tehlike olarak değil, modernleşmenin bir yürütücüsü olarak görür. Bu, bir manada bu okulların Türkiye'nin demokratik eğitim sistemi içinde olumlu konumunu ve işlevini ortaya çıkarma çabasıdır. Böylece ortaya çıkan bu savunma refleksi ile belki de İmam Hatip okullarına yüklenen misyon

veya onun farklı işlevleri göz ardı edilerek onun demokratik eğitim sistemine sunduğu imkânlar ele alınır. Bu da kendini kırsal bölgedeki eğitime katılımı ve kız çocuklarının eğitim sistemine dahil edilmesinde en iyi gösterir: *“Öncelikle bu eğitim kurumları sayesinde, kırsal bölgelerdeki bir çok aile, kızlarını okula göndermeye cesaret eder. İmam Hatip liselerinin sunduğu program olmasaydı, birçok kız çocuğu beş yıllık zorunlu ilköğretimin dışında diğer herhangi bir eğitimden mahrum kalırdı...”*(s. 186)

Bu savunmacı ve anlamaya çalışan yaklaşımın ortaya çıkardığı bakış açısı, Fethullah Gülen hareketi üzerine ele aldığı makalelerde de kendini göstermektedir. Üç makalesinde de yazar, Fethullah Gülen hareketine mensup kişileri anlamaya çalışır ve onları motive eden unsurların neler olduğunun peşine düşer. Yine sınırlı sayıda yaptığı görüşmelerle belli kanaatlere varır. Genel olarak tavrı, hareketi anlamaya ve anlamlandırmaya yönelik ve peşin hükümlerden uzaktır. Fethullah Gülen hareketi, aslında biraz da yazarın kitabın genelinde hâkim olan ve Türkiye’de İslamcılığı görmek istediği noktaya yardımcı olmaktadır. Modern laik ve demokratik ve hepsinden önemlisi Orta Doğu’lu, Müslümanların yaşadığı bir ülkede İslami değerlere sahip bir hareketin, tüm bu unsurları destekleyecek ve tüm bu unsurları yansıtacak bir yere sahip olması, belki de İslamcılığın Türkiye seyrinde geldiği noktayı göstermesi açısından önemli bir işleve sahiptir.

Sonuç olarak kitap, Türkiye’de İslamcılık meselesine dair temel bazı tartışma konularını gündeme getirmesi açısından önemlidir. Burada bir miktar tarihsel sürecin eksik kalması ise kitabın biraz da farklı makalelerden bir araya gelmesi ve bunun imkân vermediği bütünlük eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Bununla beraber tartışılan farklı temaların her ne kadar zaman zaman aralarında irtibat kurulması güçleşse de toplam olarak bakıldığında zaman Türkiye’de İslamcılık alanında tartışılan önemli konuları içerdiği görülmektedir. Özellikle de konuları ele almadaki yaklaşım ve varılan sonuçlar açısından literatüre farklı bir yönden önemli bir katkı sunan bu kitap, şüphesiz yeni tartışmaları da beraberinde getirmeye adaydır.